

Aynur Cəlilova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 AMEA Folklor İnstitutu

celilova1976@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALÇALARINDA OV MOTİVLƏRİ

Xülasə. Şərq mədəniyyətini dünyaya tanıdan incəsənət növlərindən biri xalçaçılıqdır. Xüsusən Azərbaycan xalçaları öz gözəlliyi ilə dünya sənət əsərləri içərisində baş yerdə dayanır. Xalçalarda müxtəlif ornamentlərlə yanaşı ov səhnələri, ov heyvanları, ovçuluq motivləri də yer almışdır. Bu, xalqın ova, ovçuluğa verdiyi dəyərlə bağlıdır. Ovçuluq türk xalqlarının həyatının təməlini təşkil edir və xalq yaratdığı sənət əsərlərində bunu yaşatmağa çalışmışdır. Rəsm əsərlərində, qaya üzərində, qəbir daşlarında, o cümlədən xalı, xalça üzərində rast gəlinən ov motivləri Azərbaycan xalqının ovçuluq peşəsinin sirlərini qoruması və yaşatmasından irəli gəlir. Xalçalarda həm totem heyvanların, həm də mifik heyvan və quşların təsvir olunması xalçanın qədim ənənələrə söykənərək toxunduğunu bildirir. Miniatur sənətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq orta əsr xalçalarında ov səhnələrinin təsviri geniş yer tutur. Bu xalçalarda əsasən, ovçu qolunda qartal, yanında tazısı ilə təsvir olunmuşdur. Azərbaycanın süjetli xalçalarında dini-mifoloji elementlər üstünlük təşkil edir və bu şəkildə toxunmuş xalçalar daha çox cəlbedicidir. Ov səhnəli xalçalar Azərbaycan xalça sənətinin zirvəsi sayıla bilər, çünki, burada xalqın təkcə adi naxışlarla sənət əsəri yaratması deyil, həm də dünyaya baxışı, öz keçmişini, dünyagörüşünü,

adət-ənənəsini, dini baxışlarını ilmlər üzərinə köçürməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan xalçaları, ov səhnələri, sənət əsəri, motiv, dini-mifoloji dünyagörüşü.

Xalçaçılıq Azərbaycan incəsənətinin baş tacı sayıla bilər. Çünki, bu sənət növü dünyanın heç yerində yox, məhz Azərbaycanda təşəkkül tapmış, min illər boyu inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, bu gün də dəyərini itirməmişdir. Azərbaycan xalçaları özünün gözəlliyinə, mürəkkəb kompozisiyasına, bədii-estetik xüsusiyyətlərinə görə dünyada seçilir. Bu səbəbdəndir ki, dünya muzeylərində ən baxımlı eksponatlar sırasında qorunub saxlanılır.

Azərbaycan xalça sənətində süjetli xalçaların özünəməxsus yeri vardır. Ov və ovçuluqla bağlı süjetlər, səhnələr Azərbaycan xalçaçılığının ən gözəl örnəkləri sayıla bilər. Əcdadlarımız qədim zamanlarda Qobustan, Gəmiqaya üzərinə həkk etdiyi ov səhnələrini zaman-zaman daş-qayadan ilmlər üzərinə köçürmüş, bununla da incəsənətdə, mədəniyyətdə inqilab etmişdir.

Azərbaycan xalçaları üzərində təsvir olunan ov motivlərinə nəzər salsaq burada ilk növbədə totem heyvanların rəsmi-ni görürük. 2500 il əvvəl Altayda Basırıq (Pazırık) kurqanından tapılmış hun şahzadəsinin cənəzəsi bükülmüş Bərdə xalçası ovçuluq motivini əks etdirən ən qədim xalça nümunəsidir [10]. Xalçanı haşiyələyən 24 maral təsviri ovçuluğun semantikasını ortaya qoyur. Maral türk mifologiyasında totem heyvan sayılmışdır. Maral Qafqaz və Altay türklərində ov tanrısı sayılmış və ovlanması qadağan heyvanlardandır. Azərbaycan folklorunda maralla bağlı yüzlərcə əfsanə vardır. Maral ovlayan ovçunun özünə və ailəsinə bədbəxtlik gələcəyinə inanırdılar və maralı vurmurdular. Maral müqəddəs heyvan sayıldığına görə

onun təsvir olunduğu xalça müqəddəslik, tanrı simvolu daşıyırdı. Türk şahzadəsinin maral təsvirli xalçada dəfn olunması əski türk dünyagörüşünü ortaya qoyur və dəfn olunan adama hörmət, ehtiramı ifadə edirdi. Bu ənənəni əks etdirən bir rəvayət sözlənir: “Keçmiş zamanlarda Təbrizdə bir sənətkar yaşayırmış, o çox gözəl xalçalar, gəbələr toxuyarmış, amma acı-dil imiş, hamını acılayarmış. Onun toxuduğu xalçaların sorağı şahı da çatır. Şah vəzirini xalça dalınca göndərir, vəzir sənətkarı axtarıb tapır və görür ki, o, öz-özünə bu sözləri deyir: “Allah, məni dilimin bəlasından qoru!”. Vəzir bir söz demir və xalçanı alıb saraya gətirir. Şah xalçanı görüb valeh olur və onu toxuyan adamı mükafatlandırmaq istəyir. Sənətkarı saraya dəvət edirlər, o, şahın hüzuruna gəlir. Şah ona xəzinədən qızıl pul, qiymətli hədiyyələr verir və soruşur:

– Sən çox gözəl əsər yaratmısan, əməyini qiymətləndirirəm, amma sən mənə də görüm, bu xalça nə üçün toxunmuşdur, harada istifadə oluna bilər?

Sənətkar deyir:

– Şah, Allah qoysa, sən ölərsən, səni bükərlər bu xalçaya aparıb basdırırlar. Bundan yaxşı yer ola bilməz.

Şah sənətkarın bu sözlərindən təlx olur və onun boynunun vurulmasına hökm verir. Vəzir irəli yeriyib sənətkarın qanının arasına girib deyir:

– Şah sağ olsun, sən bu adamı bağışla, onun əlləri qızıldır, amma dili acıdır. Məni onu görəndə öz-özünə deyirdi: “Allah, məni dilimin bəlasından saxla”. O sənə demək istəyir ki, şah uzun ömür sürüb bu dünyadan köçəndə onun nəşini bu qiymətli xalçaya büküb son mənzilə yola salsalar daha yaxşı olar.

Şah bu sözlərdən sonra onun günahından keçib hökmünü geri götürür”. Rəvayətdən də aydın olur ki, şah, şahzadələr, şah nəslindən olanlar ənənəvi olaraq qiymətli xalçalara

bükülüb dəfn olunurdu və bu ənənə ancaq türk xalqlarında olmuşdur.

Azərbaycan orta əsr xalçalarında təsvir olunan əjdaha mifoloji anlamda ov heyvanı sayılır. Qədim türk və çin qaynaqlarında əjdaha göy və yer ünsürünə bağlı mifoloji heyvan olaraq göstərilir [2, s. 201]. Azərbaycan folklorunda əjdaha su ilə bağlı obraz kimi təqdim olunur. O, yerdə su, göydə isə günəş və ayın rəmzidir. Azərbaycan nağıllarında suyun qabağını kəsən əjdaha gündə bir qız qurban tələb edir. Əski xalq inanclarında günəş və ay tutulanda əjdaha və bəd qüvvələrin günəşin və ayın üzünü tutduqlarına inanılırdı, insanlar bu vaxtlarda dəmir qab döyəcələyir, göyə güllə atırdılar, bununla mifoloji varlıqların qorxub çəkiləcəklərini zənn edirdilər. Əjdaha ovu qəhrəmanın sonsuz gücünü nümayiş etdirmək məqsədi daşıyırdı. Əjdahanı hökmdarlar və hökmdarlığa layiq olanlar ovlaya bilərdilər. Bu motiv şumerlərdən qaynaqlanır. Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan, Şirvan bölgələri xalçalarında əjdaha ornamentləri yer almışdır. Bu motiv güc-qüvvət, bərəkət anlamında xalçalarda əksini tapmışdır. Əjdahanın insanlara xoşbəxtlik və bolluq gətirəcəyinə də inanırdılar [9, s. 48].

Naxçıvan, Təbriz xalçalarında iri planda verilmiş aslan təsvirləri diqqəti cəlb edir. Aslan türk mifologiyasında hakimiyyət rəmzi sayılırdı. Miniatiürlərdə şahın aslan ovlaması təsvirlərinə tez-tez rast gəlirik. Bu motivin də qaynağı şumerlərlə bağlıdır, desək yanlışdır. Qədim şumer dastanı “Bilqamis” da Uruk hökmdarı Bilqamisın aslan ovlamasından danışılır [5, s. 158]. Təbriz miniatiürlərində Bəhram şahın aslan, qaplan ovlaması öz əksini tapmışdır. Sonralar bu rəsmlər xalçaçılığa gətirilmiş və incə ruhlu miniatiür rəsmi xalçalar yaranmışdır.

Təbriz xalçaçılığında “ovçuluq” adlı xalça növü olmuşdur [8, s. 9]. Ovçuluq xalçaları orta əsr ovçuluq ənənələrinin bədii nümunəsidir. Burada orta əsr ovçusu, ov səhnələri, ov-

lanan heyvanlar təsvir olunmuşdur. Ovçu at belində, əlində yay-ox, sağ qolunda şahin tutaraq yanında tazısı ilə ova çıxır. Orta əsrlərdə şahinsiz ova çıxılmazdı, o, ov heyvanını tapır, ovçudan qabaq gedib onu yaxalayır, caynaqlarını ilişdirib ovu yaralayardı, öldürməyincə əl çəkməzdi, ovçu özünü yetirib ov heyvanını şahinin əlindən alardı. Onu qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövr ovçuları ovu şamanizm və totemizm qanunları çərçivəsində ovlayardı, ov tanrısına qurban verərdi, ovlanması qadağan heyvanları ovlamazdı. Orta əsr ovçuluğu isə daha çox əyləncə xarakteri daşdığı üçün burada qədim dinlərin qaydalarına riayət olunmurdu. Ova çıxanlar özünün qəhrəmanlığını, yetkinliyini, igidliyini göstərmək məqsədilə ova çıxırdılar. Dastanlarda, nağıllarda, əfsanələrdə biz bunu müşahidə edirik. Eləcə də xalça sənətində təsvir olunan ov səhnələri şaman dövrü türk ovçuluğunu yox, məhz orta əsr islam ovçuluğunu əks etdirmək üzərində köklənmiş və özünün yüksəlişini bu nöqtədə tapmışdır.

Ov səhnəli xalçalarda günəş təsviri də diqqəti cəlb edir. Bu da yenə ovçuluq motivləri ilə bağlıdır. Günəş ovçuluqda əsas tanrılardan sayılmış, ovçular ova getməzdən qabaq üzü günəşə tərəf durub dua edərmişlər. Ovladığı heyvanın iç orqanlarından oda ataraq dua edərmişlər, günəş tanrısından onlara ruzi verməsini istəyərdilər. Sarı və qızılı rənglər ovçuluqda müqəddəs rənglərdən sayılır və günəşin rəngi kimi sitayiş olunurdu.

“Ovçuluq” tipli xalçalarda xoruz təsvirləri yer almışdır, xaççılıqda buna “Xoruznişan” deyilir [3, s. 217]. Xoruz ov heyvanı deyil, lakin şüaləlikdə, təsəvvüfdə müqəddəs heyvan sayılır, xüsusən ağ xoruz tanrı təmsaləydi. Ağ xoruz islam dini ilə bağlı simvoldur, onun pis ruhları, şeytanı qovmasına inanırdılar. Şüalələrin inamına görə göydə tanrı taxtının dibində ağ xoruz dayanmışdır, gündüzün və gecənin saatlarını sayır, obaş namaz

vaxtı bütün yer üzünün xoruzları ilə bərabər nəğmə oxuyur [7, s. 74]. Xoruzun cəsəət, xəbərdarlıq anlamında işləndiyi də qeyd olunur [3, s. 217]. Xalçanın həm aşağısında, həm də yuxarisında verilmiş xoruzlar müqəddəslik simvolu daşıyır və onun ovçuluq motivləri ilə yanaşı təsvir olunması tanrıçılıq dünyagörüşündən qaynaqlanır. Ovçuluq da tanrıçılığa bağlı peşə olduğuna görə xalçaçı rəssamlar ovçuluq xalçalarında islami-şüalə motivlərdən məharətlə istifadə etmişlər.

Süjetli xalçalarda ov heyvanları ilə yanaşı ov quşları da təsvir olunmuşdur. Qartal, şahin, tərhan quşları ov səhnələrinin əsas elementlərindəndir. Adətən, bu quşları böyük, iri qanadlı həndəsi cizgilərlə təsvir edirlər. Bundan başqa tovuz quşunun və Simurq quşunun da təsviri diqqəti cəlb edir. Həyat ağacı və onun ətrafında quşların və ya xoruzların təsviri xalqın dünya və yaradılış haqqında dünyagörüşünün ifadəsi olaraq xalçaya köçürülmüşdür. Simurq quşu və ya Ənqa (nağıllarda Zümrüd quşu) türk mifologiyasında həyatın başlanğıcı, tanrı simvolu daşıyan obrazdır. Simurq quşu həyatı, ilan isə ölümü təmsil edir. Onların arasında daimi mübarizə gedir, zərdüştlikdə gördüyümüz xeyir-şər, ağ-qara, ölüm-qalım mübarizəsidir. Xalq bu elementləri incəsənətə gətirməklə xeyrin şər üzərində qələbə çalacağına inanmış və bunu təbii boyalarla verməyə çalışmışdır. Simurq quşu təsvir olunan xalçalar nağıl-süjet əsasında qurulmuş bədii əsəri xatırladır.

Süjetli xalçalarda ov heyvanlarının buynuzunu təsvir etmək ənənəsi olmuşdur. Buynuzla bağlı türk xalqlarında inanclar çoxdur. Çox zaman evlərdən, həyat qapılarından buynuz asırlar ki, evə, ailəyə göz dəyməsin. Ov heyvanının buynuzu gözəlliklə bərabər qoruyucu funksiya da daşıyırdı. Dağ keçilərinin, maralların, Qafqaz turlarının buynuzları dəyərli aksesuar kimi evlərdə saxlanmışdır. Tibbdə də buynuzlardan dərman, müalicə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Azərbaycana,

Qafqaza gələn turistlər ov heyvanının buynuzunu qiymətli əşya kimi alıb aparmışlar, sərgilərdə nümayiş etdirib mükafatlar almışlar. Azərbaycan xalçaçılığının Qarabağ qrupunda “buynuz” adlanan xalça növü olmuşdur. Buynuzlu xalçalar bir-birinin ardınca düzülüb buynuz naxışlı sənət nümunəsidir. Buynuzlar yuxarıda deyildiyi kimi totem heyvanların buynuzuna olan inamın bədii təəcəssümüdür. Xalçalardakı buynuz təsviri həm də buynuzlu heyvan simvolu idi, məsələn, qoyun, keçini təsvir etmək üçün “S” işarəsindən istifadə olunurdu [4, s. 260]. Buynuz xalçasının mənşəyinin Füzuli rayonu olduğu bildirilir [6, s. 34]. Buynuz xalçasındaki ornamentlərin müfəssəl təsvirini xalçaçı rəssam L.Kərimov vermişdir. Müəllif buynuz işarəsinin tək totemizmlə yox, həm də astronomiya ilə bağlı ornament olduğunu göstərmişdir, buynuzun qüvvət, cəsarət rəmzi olduğunu vurğulamışdır [6, s. 36].

Azərbaycan xalçalarında növbənöv quş təsvirləri vardır. Burada ovlanması yasaq quşlarla (qartal, göyərçin, hop-hop) yanaşı ovlanan quşlar da təsvir olunmuşdur. Məsələn, qırqovul, bildirçin, kəklik, sərçə və s. bu quşların təsviri ovçuluq süjetlərini zənginləşdirmək məqsədi daşmışdır.

Ovçuluq xalçalarında ovçunun yayı-oxu, atı, oxqabı, tazısı da təsvir olunmuşdur. Ovçuluq kışı sənəti sayıldığından ov təsvirli xalçalarda qadın və qadına məxsus hər hansı elementlər təsvir olunmamışdır. İstər daş, qaya üstündə, istərsə də miniatürlərdə, xalça üzərində ovçuluq motivlərinin təsvirində xalqın mifoloji düşüncə tərzini qorunub saxlanmış və təhrif olunmamışdır. Üstündən min illər keçsə də eyni obraz və inanclar daşdan kağız üzərinə, ilmələrə köçürülmüşdür, insan əliylə möhtəşəm sənət əsərləri yaradılmışdır. Bu əsərlər ancaq Azərbaycana məxsusdur, başqa xalqlarda rast gəlinməsi də qaynağı, ocağı Azərbaycan olmuş, qonşu xalqlara buradan yayılmışdır. Bunu Azərbaycana səyahət etmiş,

Azərbaycan incəsənətinə bələd olmuş əcnəbi səyyahlar da təsdiq etmişlər [1, s. 18].

Orta əsr xalçalarında Nizaminin “Xəmsə”sinə çəkilmiş miniatürlərin təsvir olunduğunu görürük. “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnun vəhşi heyvanlar arasında və Məcnunun səhrada Leyli ilə qarşılaşması süjeti ov heyvanlarının fonunda təsvir olunmuşdur. Eləcə də “Yeddi gözəl” əsərində Bəhram Gurun qaplan ovlaması, Xosrovun şir ovlaması epizodları XVI-XVIII əsr ovçuluq xalçalarının əsas motivini təşkil edir.

Azərbaycanda meşə ovçuluğu daha çox yayıldığından baliq ovu təsvir olunan xalçalara rast gəlmirik. Baliq təsvirli xalçalar olsa da onlar ov motivini əks etdirmir və o qədər də geniş yayılmamışdır.

Bəzən sevgi, məhəbbət süjetli və ya xalq oyunu təsvir olunan xalçalarda ceryan, maral, dovşan kimi ov heyvanları təsvir olunur. Sevgililərin qarşılaşması çox zaman ovda baş verir; Beyrək Banuçiçəklə, Kərəm Əsli ilə ov əsnasında tanış olur. Yaxud da qəhrəman ceyran ovlamaq üçün ova çıxır, ovlamaq istədiyini ceyran gözəl qıza çevrilir və s. Çövkən oyunu təsvir olunan süjetli xalçada yenə sevgililərin çövkən oynaması və tazının dovşan qovması təsvir olunmuşdur. Bu xalçalar real ovçuluq xalçası olmasa da burada olan ov heyvanları xalçaya bədii estetik gözəllik verir.

Ovçuluq motivlərinin təsviri xalça sənətinin zirvəsi sayıla bilər, çünki, adi ornamentləri xalça üzərinə köçürmək ov səhnəsini köçürməkdən daha asandır, bu rəssamdan və toxucudan elə də ustalılıq tələb etmir. İkincisi, ovçuluq kişilik məktəbidir, igidliyin təəcəssümüdür, burada xalqın təkəkkürünün mifoloji kodları gizlənməmişdir. Yeganə peşə sahəsidir ki, ancaq qaydalarla idarə olunur, tanrıçılıqla bağlıdır, sirlərlə əhatəlidir. Ovçuluq xalçaları başqalarına nisbətən daha cəlbedici və rəngarəng kompozisiyalıdır. Sakral heyvan və quşların təsviri xalqın gene-

tik yaddaşında gizlənmiş inancı oyadır və daxili enerji yaradır, süjetli xalça insanı yormur, beyinə rahatlıq və sərinclik gətirir. Təəssüf ki, Azərbaycanın gözəl incilərinin orijinalı Azərbaycanda yoxdur, xalq yaratdığı sənət abidəsini qoruyub saxlamamışdır. Azərbaycanın dəyərli başqa abidələri kimi xalçalarının da ən zəriflərinin əslı əcnəbilərin əlindədir. Ovçuluq xalçaları indi demək olar ki, toxunmur, ov təsvirli xalça sənətkarlığı bir ulduz kimi parlayıb sönmüşdür. Biz ancaq onun qıgılımlarına baxaraq kifayətlənirik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan xalçası: bibliografiya / tərtibçi-müəllif K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva; M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası. – Bakı, 2012.
2. Çoruhlu Yaşar. Türk mitolojisinin ana hatları. – İstanbul, 2017.
3. Əfəndi R. Əliyeva K. Azərbaycanın xalı və xalçaçılıq terminləri lüğəti. – Bakı: Elm, 1998.
4. Həbibbəyli İ., Muradov V. Naxçıvan xalçaçılığı: ənənə və müasirlik. – Bakı: Elm, 2017.
5. Qədim Şərq ədəbiyyatı. Azərbaycan ensiklopediyası NPB. – Bakı, 1999.
6. Kərimov L. "Buynuz" adlı xalçaların mənşəyi. // Elm və həyat, 1981, № 2, s.34-36.
7. Melikoff İrene. Uyur idik uyardılar. Alevilik-Bektaşilik araştırmaları. – İstanbul, 1993.
8. Тагиева Р. Сюжетные ковры Азербайджана. – Баку, 1988.
9. Тагиева Р. Азербайджанский ковер: появление дальневосточных орнаментов. // Ковры Азербайджана, № 5 (77), 2015.
10. <https://www.moderator.az/news/216262.html>

Aynur Calilova

The motifs of hunting in Azerbaijan carpets

One of the types of art that introduced Eastern culture to the world is carpet weaving. Azerbaijani carpets, in particular, stand in the main place among the world works of art with their beauty. In addition to the various ornaments, hunting scenes, hunting animals, hunting motifs have been included in the carpets. It is connected with the value given by the people to hunt and hunting. Hunting forms the basis of the life of the Turkic peoples and tried to keep it alive in the works of art created by the people. Describing both totem animals and mythical animals and birds in carpets means that the carpet is woven according to the ancient traditions. In connection with the creation of miniature art, the description of hunting scenes takes place in medieval carpets. These carpets are mainly described with an eagle on the hunter's arm and a greyhound next to him. The carpets with hunting scene can be considered as the peak of Azerbaijani carpet art, because it is important not only for the people to create a work of art with ordinary patterns, but also from the point of view of the world, to transfer their past, outlook, traditions and religious views on the loops.

Key words: Azerbaijan carpets, hunting scenes, art work, motif, religious-mythological outlook.

Айнур Джалилова

Мотивы охоты в азербайджанских коврах

В восточной культуре одним из видов искусств является ковроделие, которое получило мировое признание. Своей особой красотой Азербайджанские ковры заняли первое место среди произведений мирового творческого искусства. Помимо разнообразных орнаментов имеют место, изобра-

жение на коврах охотничьих мотивов, сцен охоты и охотничьих животных. Это связано с большой любовью народа к охоте и охотничьему делу. В жизни тюркских народов охотничье дело составляет основу жизнедеятельности, и поэтому стараются увековечить их в произведениях народного творчества. Опираясь на древние традиции, в коврах сотканы как тотемные, так и мифические животные и птицы. С появлением миниатюрных произведений в средневековых коврах сцены охоты занимают большое место. Охотник с орлом на плече и рядом бегущая гончая является основным изображением ковров. Пиком коврового искусства Азербайджана являются изображенные на них охотничьи сцены, потому, что здесь народ славится не только своими узорами, здесь важен его взгляд на мир, на свое прошлое, на мировоззрение, на традиции, религиозные взгляды, которые ткуются в коврах, тем самым выражая свою значимость.

Ключевые слова: азербайджанские ковры, сцены охоты, произведение искусства, мотив, религиозно-мифологическое мировоззрение.